

ΚΥΛΙΞ ΔΙΣ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟΣ¹

Οι κύλικες ήταν τα κατεξοχήν *ποτήρια* των αρχαίων². Χρησιμοποιούνταν στα συμπόσια για την πόσιν του οίνου αλλά αποτελούσαν και συνηθιστά αναθήματα σε ιερά και κτερίσματα σε τάφους. Μία μελανόμορφη κύλικα, που βρέθηκε στο κλασικό νεκροταφείο του Μαραθώνος, γεμάτη με φρέσκο, κόκκινο κρασί από τις πιο ακριβές ποικιλίες της Κνίδου, της Χίου ή της Λέσβου, νομίζω πως αποτελεί κατάλληλο δώρο στον τιμώμενο συνάδελφο, πρόεδρο και αγαπητό φίλο, με τον οποίο είχα την ευκαιρία να συμμετάσχω σε πολλά συμπόσια³.

Πρόκειται για ένα σύνθηες αγγείο (εικ. 1), ένα από τα χιλιάδες προϊόντα

---

1. Ευχαριστίες οφείλω στους συναδέλφους και φίλους P. Siewert, M. Τιβέριο, X. Κριτζά, Α. Ματθαίου, Β. Σαμπετάι και Ι. Προμπονά, με τους οποίους είχα πολύ εποικοδομητικές συζητήσεις για το θέμα. Με πληροφορίες βοήθησαν επίσης και οι Ξ. Αραπογιάννη και Μ. Οικονομάκου. Εκτός από τις κοινώς αποδεκτές συντομογραφίες (βλ. τελ. ΑΑ 1997, 611-628), εδώ χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

CVA: Π. Βαλαβάνης, *CVA Μουσείου Μαραθώνος* (2001).

Kunst der Schale: K. Vierneisel, B. Kaeser, *Kunst der Schale. Kultur des Trinkens* (1990).

Scheibler: I. Scheibler, *Ελληνική Κεραμική* (ελλ. μτφρ. 1992).

Sparkes: B. Sparkes, *Ερυθρό και Μέλαν. Μελέτες στην αρχαία ελληνική κεραμική* (ελλ. μτφρ. 2000).

2. Η λέξη *ποτήριο* εμφανίζεται για πρώτη φορά στη μία από τις δύο αρχαιότερες επιγραφές της αλφαριθμητικής Ελληνικής, στο γνωστό *Νέστορος ποτήριο*, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} π.Χ. αι. Βλ. σχετ. LSAG² 235-236, πίν. 47. Όμως οι Αρχαίοι (Αθήναιος 460b) πίστευαν ότι ο πρώτος που την επινόησε ήταν ο ποιητής Σημωνίδης ο Αμοργίνος. Βλ. σχετ. Μ.Ζ. Κοσιδάκης, *Ο οἶνος στην ποίηση. Οἶνον ἐπαινῶ* (1995) 29. Το *ποτήριο* είναι υποκοριστικό της λ. *ποτήρ*, που αρχικά σήμαινε ένα μέτρο υγρών. Για τα ποτήρια και τα άλλα συμποσιακά αγγεία των αρχαίων βλ. Π. Βαλαβάνης, Δ. Κουρकुμμέλης, *Χαίρε και πείε. Αγγεία του πότου* (1996). *Kunst der Schale* 186-193.

3. Το αγγείο δημοσιεύεται από τον γράφοντα στο CVA 43-44, εικ. 23-25, πίν. 21-22. Για νέα παράλληλα βλ. B. Fellmann, *CVA München* 13 (2004) 94-96, πίν. 61. Για τις ποικιλίες και τα είδη του κρασιού στην Αρχαιότητα βλ. Σ. Κουράκου Δραγώνα, *Κρατήρ μεστός εὐφροσύνης* (1998). Βλ. επίσης τα πέντε συμπόσια σχετικά με την ιστορία του κρασιού, που οργάνωσε το ΠΤΙ/ΕΤΒΑ (1990-1998), καθώς και τα τρία μέχρι σήμερα συμπόσια που οργανώθηκαν από τον Γ. Πίκουλα με τίτλο *Οἶνον ἱστορῶ* (2001-2004) σε διάφορες περιοχές της χώρας, με την αρωγή ελλήνων οινοπαραγωγών.

μαζικής παραγωγής των αθηναίων κεραμέων του α' τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴ Οι σκηνές που καλύπτουν τις επιφάνειές του δεν έχουν ιδιαίτερες καλλιτεχνικές αξιώσεις, είναι όμως ταιριαστές με τον συμποτικό ρόλο του αγγείου, αφού έχουν χαρακτήρα διονυσιακό⁵:

Στο κυκλικό μέταλλο του εσωτερικού (εικ. 2) παριστάνεται μια Μαινάδα που φοράει χιτώνα και ιματίδιο στους ώμους, να ορχείται εκστασιασμένη, στρέφοντας το κεφάλι με το ιδιόμορφο κάλυμμα (σάκκο) προς τα πίσω. Οι δύο εξωτερικές όψεις του αγγείου έχουν το ίδιο θέμα, που αποδίδεται με πολύ χονδρικές χαράξεις και πινελιές (εικ. 3): ένα ημιανακεκλιμένο σε μαξιλάρια ζεύγος που συμμετέχει σε συμπόσιο. Η γυναίκα, που θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Αριάδνη, εξάιρεται περισσότερο. Αποδίδεται μεγαλύτερη, φοράει χιτώνα και ιμάτιο και φέρει ταινία στο κεφάλι που στρέφεται προς τα δεξιά. Ο άνδρας, ασφαλώς ο Διόνυσος, αποδίδεται μικρότερος ή σε βαθύτερο επίπεδο και είναι γενειοφόρος, φοράει ιμάτιο, φέρει ταινία στα μαλλιά και κοιτάζει μάλλον κατενώπιον⁶.

Εκατέρωθεν του κεντρικού θέματος, την παράσταση συμπληρώνουν ανά ένας ιππείες σε ημίονο προς τα δεξιά, με το σώμα έντονα κεκλιμένο προς τα πίσω. Το βάθος της σκηνής κοομείται με κληματίδες που φέρουν σταφύλια, στοιχείο που τονίζει ακόμα περισσότερο τον διονυσιακό και συμποτικό χαρακτήρα του αγγείου. Κάτω από τις λαβές απεικονίζονται δελφίνια, θέμα κοινό και αρκετά σύνηθες στη θέση αυτή, το οποίο όμως θα μπορούσε να συσχετιστεί με τον Διόνυσο, αφού παραπέμπει στο μύθο, σύμφωνα με τον οποίο ο θεός μεταμόρφωσε τους πειρατές σε δελφίνια, όταν εκείνοι προσπάθησαν σε ένα θαλασσινό ταξίδι να τον αιχμαλωτίσουν⁷.

Αυτό που ξεχωρίζει το αγγείο ανάμεσα στα πολλά όμοιά του και το κάνει άξιο περαιτέρω μελέτης είναι ότι φέρει δύο εγχάρακτες επιγραφές (grafitti), που χαράχθηκαν μετά την κατασκευή του⁸. Οι δύο επιγραφές βρίσκονται μεν σε δια-

4. Για τέτοια αγγεία των ύστερων μελανόμορφων ομάδων, οι οποίες έχουν συμβατικά ονομαστεί 'Ομάδα χωρίς φύλλα' (Leafless Group) και 'Ομάδα του Αίμωνος' βλ. CVA 35-36, 42-46.

5. Για παραστάσεις σχετικές με τον Διόνυσο και το κρασί στην αρχαία αγγειογραφία βλ. Μ. Τιβέριος, *Άμπελου παίς εύφρων οίνος. Από την εικονογραφία της άμπελου και του οίνου στα αρχαία ελληνικά αγγεία* (2002). Βλ. επίσης τα τρία βιβλία σχετικά με το κρασί στην Αρχαιότητα, που εκδόθηκαν από το Κτήμα Χατζημιχάλη, Βαλαβάνης-Κουρκουμέλης ό.π. (σημ. 2). Ρ. Franke, *Οίνος και νόμισμα στην Αρχαία Ελλάδα* (1999) 17-42. Β. και Μ. Overbeck, *Οίνου σφραγίς. Ο Διόνυσος και ο κόσμος του στους αρχαίους σφραγιδολίθους* (2005) 43-57.

6. Για την εικονογραφία και την ερμηνεία της παράστασης βλ. CVA 43-44.

7. Για τη σχέση του Διονύσου με τους ημίονους βλ. F.W. Hamdorf, *Tiere um Dionysos*, στο *Kunst der Schale* 402. Για τα δελφίνια και τον ρόλο τους κάτω από τις λαβές των κυλίκων βλ. Μ. Vidali, *Archaische Delphindarstellungen* (1997) 75.

8. Το σημαντικότερο έργο όπου παρουσιάζονται οι επιγραφές στα αττικά αγγεία είναι του Η. Immerwahr, *Attic Script. A Survey* (1990), όπου όμως δίνεται ιδιαίτερο βάρος στις γραπτές επιγραφές, αυτές δηλαδή που έχουν γίνει πριν την όπτηση του αγγείου (dipinti). Όλες οι επιγραφές περιλαμβάνονται στο ογκωδέστατο αλλά αδημοσίευτο έργο του ίδιου, *A Corpus of Attic Vase Inscriptions I-VI* (1998-2001), δακτυλόγραφο αντίτυπο του οποίου βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της

φορετικό μέρος του αγγείου –η μία στο εσωτερικό, στην αριστερή περιφέρεια του μεταλλίου με τη Μαινάδα και η άλλη στο εξωτερικό, στην κάτω επίπεδη περιφέρεια της βάσης–, είναι όμως παράλληλες μεταξύ τους. Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι και οι δύο είχαν αποξεσθεί ήδη από την Αρχαιότητα, και μάλιστα με μεγάλην επιμέλεια, με αποτέλεσμα να είναι εξαιρετικά δύσκολο να αναγνωσθούν, πράγμα όμως που τελικά και μετά από πολλές προσπάθειες επετεύχθη: Η μία, που βρίσκεται στο εσωτερικό (εικ. 4, 6), γράφει ΧΡΥΣΟΝΙΔΕΣ ΘΘΕΚΕΝ Θ[εοίς:]⁹. Το όνομα Χρυσωνίδης είναι αμάρτυρο στην αρχαία προσωπογραφία. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αμφισβητήσει την ορθότητα της ανάγνωσής μας αλλά είναι ενισχυτικό ότι υπάρχει αρχαίο όνομα Χρύσων¹⁰.

Η άλλη επιγραφή, που βρίσκεται κάτω από τη βάση (εικ. 5, 7), γράφει ΚΥΛΟΝ ΑΝΘΘΕΚΕΝ ΘΕΟΙΣ¹¹. Το όνομα Κύλων είναι αρκετά σύνηθες. Από την Αττική μάς είναι γνωστοί τέσσερις: Ο πιο διάσημος ήταν ο αριστοκράτης Ολυμπιονίκης γύρω στο 640 π.Χ., που έμεινε στην ιστορία από την αποτυχημένη απόπειρά του να καταλάβει την εξουσία, ενέργεια που οδήγησε στο Κυλώνειον άγος. Ο δεύτερος είναι ένας τραγικός πατέρας από την Παιανία, που γύρω στο 530 έθαψε τα δύο παιδιά του και τους ανήγειρε επιτύμβιο μνημείο με ωραίο επίγραμμα. Οι άλλοι δύο είναι αθηναίοι πολίτες του 4^{ου} αι. π.Χ.¹². Όπως φαίνεται, ο δικός μας Κύλων δεν μπορεί να σχετισθεί με κανέναν από τους ήδη γνωστούς και θα πρέπει να ήταν άλλο άτομο.

Σε κοινή συζήτηση που είχα με δύο από τους αριστείς της επιγραφικής τέχνης εν Ελλάδι, Χαράλαμπο Κριτζά και Άγγελο Ματθαίου, διαπιστώθηκε ότι, με βάση τη μορφή των γραμμάτων, οι δύο επιγραφές δείχνουν μια χρονική διαφορά μεταξύ τους, που θα μπορούσε να φθάνει και τα 30-50 χρόνια, με αρχαιότερη την

ASCS. Οι επιγραφές σε μη αττικά αγγεία περιλαμβάνονται στο έργο του R. Wachter, *Non-Attic Greek Vase Inscriptions* (2001). Για επιγραφές σε μελανόμορφα αγγεία της ίδιας με το δικό μας περιόδου βλ. Immerwahr, *Script* ό.π. 90-91. Για επιγραφές σε ποτήρια, βλ. επίσης *Kunst der Schale* 90-95. Για πήλινα αγγεία από τάφους που φέρουν εγχάρακτες επιγραφές βλ. M. Guarducci, *Epigrafia Greca* III (1975) 124-127.

9. Το χάραγμα μετά τη λέξη ΘΘΕΚΕΝ δεν είναι βέβαιο ότι αποδίδει γράμμα. Αν ναι, τότε πρόκειται για Θ. Για τον τύπο έθηκε αντί ανέθηκε βλ. M.L. Lazzarini, *Le Formule delle dediche votive nella Grecia Arcaica. Atti della Accademia Nazionale dei Lincei* 19, 2 (1976) 71.

10. Το όνομα Χρύσων απαντάται στην Αθήνα (βλ. M.J. Osborne, S.G. Byrne, *A lexicon of Greek Personal names* II [1994] 481), στην Εύβοια (βλ. P.M. Frazer, E. Matthews, *A lexicon of Greek Personal names* I [1987] 487) και στη Σικελία (Frazer, Matthews, ό.π. IIIA [1997] 480).

11. Όπως σωστά επισημαίνει ο J.J. Maffre, *REG* 116, 2003, 191, το όνομα κατά τη μεταγραφή του στο CVA 43 θα έπρεπε να γραφεί σε προενκλειδείο αλφάβητο ΚΥΛΟΝ και όχι ΚΥΛΩΝ.

12. Βλ. σχετ. Osborne, Byrne ό.π. (σημ. 10) 277. J. Trail, *Persons of Ancient Athens* 10 (2001) 639. Για τους τύπους των αναθηματικών επιγραφών στην Αρχαία Ελλάδα βλ. M.L. Lazzarini, *Iscrizioni votive greche, στο Anathema. Scienze dell'Antichità. Storia Archeologia Antropologia* 3-4 (1989-90) 845-859. Για τον τύπο Ο δείνα ανέθηκε στο θεό βλ. Lazzarini ό.π. (σημ. 9) 75-6. Πρβλ. και Guarducci, ό.π. (σημ. 8) 8-9.

επιγραφή του Χρυσωνίδη¹³. Φυσικά αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι οι δύο επιγραφές γράφτηκαν με τόση χρονική διαφορά. Θα μπορούσαν να είναι σύγχρονες αλλά να έχουν γραφτεί από δύο ανθρώπους που θα είχαν διαφορά ηλικίας περίπου μία γενιά.

Ιδιαίτερος ενδιαφέρον, καθ' ότι αρκετά ασύνηθες, είναι το γεγονός ότι οι δύο επιγραφές έχουν σβηστεί και μάλιστα με μεγάλην επιμέλεια και με το ίδιο εργαλείο (εικ. 6, 7). Το σβήσιμο αρχαίων επιγραφών δεν είναι άγνωστο και συνέβαινε ακόμη και σε μνημειακές επιγραφές σε λίθο, όταν κάποιο στοιχείο έπρεπε να διορθωθεί ή όταν ένα όνομα έπρεπε να εξαφανισθεί¹⁴. Η πιο γνωστή απόξεση γραπτής επιγραφής βρίσκεται επάνω στον πήλινο αναθηματικό πίδακα του Ευθυμίδη με τον θέοντα οπλίτη από την Ακρόπολη, έργο του 510-500 π.Χ. Σ' αυτόν, το όνομα του Μεγακλέους στην επιγραφή ΜΕΓΑΚΛΗΣ ΚΑΛΟΣ αντικαταστάθηκε από το όνομα ΓΛΑΥΚΥΤΗΣ. Αυτό θα πρέπει να έγινε στον ήδη αναθεθεμένο και πιθανότατα εκτεθειμένο πίδακα το 486 π.Χ., μετά τον εξοστρακισμό του Μεγακλέους από την Αθήνα, με σκοπό να εξαφανιστεί το όνομα του τελευταίου¹⁵.

Για την περίοδο όμως που μας απασχολεί, και μάλιστα επάνω σε πήλινα αγγεία, δεν έχουμε πολλά παραδείγματα. Το πλησιέστερο παράλληλο είναι ένας μελαμβαφής σκύφος του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε σε τάφο της Ρόδου¹⁶. Στο κάτω μέρος του έφερε δύο εγχάρακτες επιγραφές ιδιοκτητών: Η πρώτη, στην εξωτερική περιφέρεια του ποδιού, είναι μερικώς σβησμένη και γράφει: Τ.[ελεσι]ΔΙΚΟ ΕΙΜΙ. Αυτός ήταν ο πρώτος ιδιοκτήτης του αγγείου. Η δεύτερη, στο κάτω μέρος του πυθμένα, χαραγμένη βουστροφηδόν, γράφει ΤΕΛΕΣΙΠΕΡΟΝΤΟΣ ΕΜΙ, το όνομα του δεύτερου ιδιοκτήτη, στον οποίο πιθανώς ανήκε και ο τάφος. Εδώ όμως έχουμε επιγραφές διαδοχικών κατόχων ενός αντικειμένου και είναι αναμενόμενο ο νέος να σβήσει το όνομα του παλιού. Επίσης αναμενόμενο είναι να τοποθετείται ως κτέρισμα σε τάφο ένα αγγείο, ίσως το αγαπημένο που χρησιμοποιούσε εν ζωή ο ιδιοκτήτης του, εφόσον οι αρχαίοι πί-

13. Η διαπίστωση αυτή γίνεται με επιφύλαξη λόγω του γεγονότος ότι οι επιγραφές έχουν αποξεσθεί και υπάρχει περίπτωση η μορφή των γραμμάτων να είναι αλλοιωμένη από την απόξεση.

14. Οι πιο γνωστές περιπτώσεις απόξεσης επιγραφών και αντικατάστασής τους με νέες βρίσκονται στο βάθρο του αναθήματος του Ηνιόχου στους Δελφούς και στο βάθρο του Ολυμπιονίκη παγκρατιαστή Εύθυμου από τους Λοκρούς, στην Ολυμπία. Βλ. σχετ. *LSAG*² 268-269 και 331. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν και οι περιπτώσεις εφαρμογής της *damnatio memoriae*, κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Βλ. τελ. E.R. Varner, *Mutilation and Transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture* (2004).

15. Βλ. Μ. Μπρούσαρη, *Μουσείον Ακροπόλεως. Περιγραφικός Κατάλογος* (1974) 132-133, εικ. 241.

16. *Clara Rhodos* III (1929) 222-224 εικ. 219. *LSAG*² 349 πίν. 68, 23. Για άλλες περιπτώσεις βλ. π.χ. Π. Βαλαβάνης, *Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια. Συμβολή στην Αττική αγγειογραφία του 4^{ου} π.Χ. αι.* (1991) 26. Πιο συνηθισμένο είναι το φαινόμενο διαγραφής και νέας χάραξης επιγραφών επάνω σε εμπορικούς αμφορείς, λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα τους, μια που συνήθως πρόκειται για αριθμητικά σύμβολα. Βλ. A. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases* (1979) Index, στη λ. *overincision*.

στευαν ότι οι νεκροί είχαν ανάγκη από συγκεκριμένα αντικείμενα για την επέκεινα ζωή¹⁷.

Στην περίπτωση της κύλικος του Μαραθώνος όμως, και πριν την τελική τοποθέτηση του αγγείου στον τάφο, έχουμε δύο αναθηματικές επιγραφές, ισχυρές ενδείξεις δηλαδή ότι το αγγείο είχε ανατεθεί σε ιερό¹⁸. Η προσφορά κάθε είδους, μεγέθους και ποιότητας διακοσμημένων αγγείων στα ιερά είναι από τις συνηθέστερες εκδηλώσεις ευλαβείας στον αρχαίο κόσμο. Προσφέρονταν είτε ως σκεύη – φορείς κάποιων προϊόντων, δηλαδή γεμάτα με στερεές ή υγρές προσφορές, είτε ως αναθήματα αυτά καθ' εαυτά, και μερικές φορές συνοδεύονταν από γραπτές επικλήσεις ή ευχαριστίες προς το θεό¹⁹.

Οι διαδοχικές και διαφορετικές χρήσεις αγγείων στον αρχαίο κόσμο ήταν μια αρκετά συνήθης διαδικασία²⁰. Εξειδικευμένα αγγεία για συγκεκριμένη χρήση, πρακτική, αναθηματική ή ταφική, με ιδιαίτερα, κάθε φορά χαρακτηριστικά παράγονταν σε λίγες περιπτώσεις²¹. Η συντριπτική πλειονότητα των πήλινων αγγείων ήταν φτιαγμένη για να υπηρετεί πολλαπλές χρήσεις, και είναι πολλά τα

17. Βλ. D. Kurtz, J. Boardman, *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (ελλ. μτφρ. 1994) 198. Σιγά-σιγά, τα αγγεία-κτερίσματα εξελίχθηκαν και σε συμβολικούς φορείς μηνυμάτων, που αντιπροσώπευαν στη μέλλουσα ζωή ιδέες και αξίες της ανθρώπινης ζωής, αντίστοιχες με την πρωταρχική χρήση τους. Οι κύλικες, για παράδειγμα, τοποθετούμενες στον τάφο, εξέφραζαν στο επέκεινα τις χαρές του επίγειου συμποσίου και την ελπίδα της αιώνιας ευωχίας του νεκρού. Για τις ποικίλες εικόνες των αγγείων και τις ερμηνείες τους βλ. Scheibler 52, 72-86. *Kunst der Schale* 207-209. Sparkes 117-144. Γενικά για τον ρόλο των πήλινων αγγείων ως ταφικών κτερισμάτων βλ. Scheibler 37-53. *Kunst der Schale* 197-199. Sparkes 70-72, 164-168. Kurtz, Boardman ό.π. 94-98, 197-199.

18. Για αγγεία από ιερά που φέρουν αναθηματικές επιγραφές βλ. W. H. D. Rouse, *Greek Votive Offerings* (1902) 279-281. Scheibler 66-67. Guarducci, ό.π. (σημ. 8) 33-36. *Kunst der Schale* 200-201. Για επιγραφές με ονόματα αναθετών βλ. το ευρετήριο του H. Immerwahr, *A Corpus of Attic Vase Inscriptions* I-VI (1998-2001) σελ. 2216-2218.

19. Γενικά για αγγεία από ιερά βλ. Scheibler 66-72. Sparkes 160-161. *ThesCRA* 1 (2004) 307-8, s.v. Dedications (B. Forsén). Για τους ποικίλους λόγους της ανάθεσης βλ. J. Bremmer, *Greek Religion. Greece and Rome* 24 (1994) 31-37.

20. Μία περίπτωση αποτελεί η εξαγωγή κάποιων, ίσως χρησιμοποιούμενων στην Αθήνα, αττικών, συμποσιακών αγγείων στην Ετρούρια, όπου και βρέθηκαν μέσα σε τάφους. Άλλη περίπτωση είναι οι παναθηναϊκοί αμφορείς που, γεμάτοι με λάδι, είχαν δοθεί ως έπαθλα στους νικητές των Παναθηναίων και αυτοί, εκμεταλλεζόμενοι άδεια της πολιτείας, τους μεταπωλούσαν, με αποτέλεσμα να βρίσκονται συχνά σε μακρινές περιοχές και σε τάφους ανθρώπων που δεν είχαν καμιά σχέση με τα Παναθήναια. Βλ. T.B.L. Webster, *Potter and Patron in Classical Athens* (1972) 289. Sparkes 165-168. *Kunst der Schale* 458-463. Scheibler 51-53, 188-197, 219-221. A. Johnston, στο T. Rasmussen, N. Spivý (επιμ.), *Προσεκτικές ματιές στα ελληνικά αγγεία* (ελλ. μτφρ. 1997) 298-299. Για τους Παναθηναϊκούς αμφορείς βλ. N. Spivý στο Rasmussen, Spivý ό.π. 196-197. M. Bentz, *Panathenäische Preisamphoren* (1998) 111-116.

21. Π.χ. θεωρείται ότι τα μελαμβαφή και τα αβαφή αγγεία χωρίς παραστάσεις ήταν για καθημερινή χρήση στο σπίτι. Μεγάλα, πολυτελή αγγεία, συνήθως ειδικές παραγγελίες στους κεραμείς, με επιγραφές των αναθετών πριν την όπτηση, είχαν προορισμό τα ιερά, ενώ άλλα, ιδιαίτερα ευαίσθητα, όπως οι λευκές λήκυθοι, είχαν αποκλειστικά ταφικό χαρακτήρα. Τον προβληματισμό για το θέμα βλ. τελευταία στο H. Salskov Roberts, *Acta Hyperborea* 9, 2002, 9-32. I. Nielsen, *Pots for the Living, pots for the Dead* (2002).

χρηστικά αγγεία που γίνονταν ταφικά κτερίσματα ή αναθήματα²². Όμως η τοποθέτηση σε τάφο πήλινων αγγείων που είχαν χρησιμοποιηθεί πριν ως αναθήματα σε ιερό είναι φαινόμενο αρκετά σπάνιο²³.

Αντιθέτως, αρκετές είναι οι διαδοχικές χρήσεις σε μεταλλικά αγγεία, κάτι αναμενόμενο λόγω του υψηλού κόστους κτήσης τους. Χαρακτηριστική είναι μια αργυρή φιάλη με αναθηματική επιγραφή, που είχε ανατεθεί στο ιερό της Αθηνάς στα Μέγαρα γύρω στο 500 π.Χ., η οποία βρέθηκε τελικά στην Κοζάνη, σε τάφο του τέλους του 4^{ου} ή των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁴. Δύο αναθηματικές επιγραφές στο ίδιο αγγείο αλλά σε διαφορετικές θεότητες υπάρχουν και στο χείλος χάλκινης υδρίας, που βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή της Ηλείας²⁵. Τέλος, τρεις χρήσεις υποδηλώνουν οι δύο αναθηματικές επιγραφές στο χείλος από τον χάλκινο λέβητα του Γελάνορος, από την Ακρόπολη των Αθηνών (650-600 π.Χ.). Απονεμήθηκε αρχικά ως έπαθλο σε αγώνες της Βοιωτίας και τέλος ανατέθηκε στην Ακρόπολη^{25α}.

Όσον αφορά στην κύλικα του Μαραθώνος, ούτε το αγγείο ούτε τα ανασκαφικά δεδομένα μάς δίνουν στοιχεία που να επιτρέπουν να ανασυστήσουμε την ιστορία της. Μπορούμε ωστόσο να προχωρήσουμε σε κάποιες σκέψεις: Μπορούμε π.χ. να αιτιολογήσουμε την επιμέλεια με την οποία έγινε η απόξεση των δύο αναθηματικών επιγραφών. Αυτοί που το έκαναν ήθελαν να εξαφανίσουν την παλιά χρήση του αγγείου, γιατί θεωρούσαν, προφανώς, ύβριν να χρησιμοποιήσουν ως κτερίσμα σε τάφο ένα αγγείο που πριν ανήκε στους θεούς.

Θα μπορούσαμε επίσης να κάνουμε μια σκέψη σχετικά με τον τόπο της ανάθεσης του αγγείου, με βάση τη δοτική πληθυντικού *θεοῖς*. Αυτό φαίνεται μεν πολύ γενικό, αλλά δεν είναι. Η δοτική πληθυντικού αναφέρεται συνήθως σε πάνω από δύο θεούς²⁶. Αν δεχθούμε λοιπόν την πιθανότερη υπόθεση ότι ο νεκρός ήταν κάτοικος της Τετραπόλεως του Μαραθώνος, τότε και το ιερό από το οποίο

22. Sparkes 83. L. Burn, στο Rasmussen, Spivý ό.π. (σημ. 20) 171.

23. Το ασυνήθες αυτό γεγονός οδήγησε τον J.M. Hemelrijk, *BABesch* 2004, 213 να αναρωτηθεί ακόμα και για τη γνησιότητα των επιγραφών, φαινόμενο που συχνά αντιμετωπίζουν οι αρχαιολόγοι των μουσείων του εξωτερικού, αφού τα περισσότερα αρχαία φθάνουν εκεί μέσω του εμπορίου. Όμως κάτι τέτοιο είναι εξαιρετικά σπάνιο στην Ελλάδα, όπου σχεδόν όλα τα αρχαία που μπαίνουν στα μουσεία είναι αποτέλεσμα ανασκαφών.

24. Βλ. Β. Καλλιπολίτης, D. Feytmans, *AEphem* 1948-9, 92-96 πίν. 8-9. *LSAG*² 135 πίν. 22, 2.

25. Βλ. Κ. Φραγκανδρέας, στο Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Μελετήματα* 13 (1991) 123-126.

25α. Βλ. *LSAG*² πίν. 7, αρ. 3c.

26. Βλ. π.χ. την επιγραφή στο ανάγλυφο της Ξενοκρατείας στο ΕΑΜ αρ. 2756. *IG* II² 4548. Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά* (2001) 133 αρ. 257, όπου η λέξη *θεοῖς* αναφέρεται στους πολλούς απεικονιζόμενους θεούς που δεν κατονομάζονται. Σε περιπτώσεις δύο θεών (π.χ. Δήμητρα και Κόρη, Διόσκουροι κ.λπ.) οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν δυνικό αριθμό. Βλ. Immerwahr, *Script* ό.π. (σημ. 8) 118 αρ. 825. Ο πληθυντικός αριθμός μπορεί να αναφέρεται και στους Καβείρους (βλ. Guarducci ό.π. σημ. 8).

προήλθε το αγγείο θα πρέπει να βρισκόταν στην ίδια περιοχή²⁷. Με βάση τις μέχρι σήμερα γνώσεις μας, το μόνο ιερό που θα μπορούσε να είναι υποψήφιο είναι το Δήλιον του Μαραθώνος, όπου λατρεύονταν οι τρεις θεοί της απολλώνιας τριάδας, όπου, όπως πληροφορούμαστε από τον αθηδιογράφο του 3^{ου} π.Χ. αι. Φιλόχορο, τελούνταν θυσία πριν την αποστολή θεωρίας στη Δήλο²⁸. Η θέση του ιερού δεν έχει επισημανθεί αλλά πιστεύεται βασίμως ότι θα βρισκόταν στην περιοχή, κάπου ανάμεσα στους οικισμούς του Μαραθώνος και της Προβαλίνθου και στο νεκροταφείο όπου βρέθηκε το αγγείο²⁹.

Με πολύ λιγότερη πιθανότητα οι θεοί θα μπορούσαν να είναι ο Παν και οι Νύμφες, που λατρεύονταν στο γνωστό σπήλαιο στην περιοχή της Οινόης³⁰. Κι αυτό γιατί στις επιγραφές σε λίθο που έχουν βρεθεί στο σπήλαιο, οι αφιερώσεις τους αναφέρουν ονομαστικά *Πανὶ καὶ Νύμφαις*³¹. Επίσης, παρά την ίδρυση της λατρείας από τους Αθηναίους αμέσως μετά τη μάχη του Μαραθώνος³², το σπήλαιο δεν έχει δώσει τόσο πλούσια αττικά αγγεία και οι ελάχιστες εγγράφακες επιγραφές που υπάρχουν σε μερικά όστρακα είναι υστερότερες και δεν μοιάζουν με τις δικές μας³³.

Όπως είναι σαφές, τα δεδομένα του αγγείου δεν μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε ακριβέστερα την ιστορία του. Όμως τίποτε δεν μας εμποδίζει να εκφράσουμε κάποιες σκέψεις για πιθανά σενάρια. Στο πιο σύνθετο απ' αυτά, η κύλικά θα μπορούσε να έχει τρεις διαδοχικούς κατόχους: Ο πρώτος, ο Χρυσωνίδης, θα την είχε αγοράσει από το καλάνθι κάποιου κεραμικού εργαστηρίου και αφού χάραξε το όνομά του, την αφιέρωσε στο ιερό. Ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα, ο δεύτερος κάτοχος, ο Κύλων, απέξεσε την πρώτη επιγραφή και έγραψε τη νέα με το δικό του όνομα. Ο τρόπος με τον οποίο έφθασε το αγγείο στα χέρια

27. Για τα ιερά στην περιοχή του Μαραθώνος βλ. τελ. H. R. Goette, T. M. Weber, *Marathon. Siedlungskammer und Schlachtfeld* (2004) 37-39.

28. Σχόλ. στον Οιδ. Κολ. 1047. Β.Χ. Πετράκος, *Ο Μαραθών. Αρχαιολογικός Οδηγός* (1995) 91, 95. Α. Ματθαίου, στο D. Jordan, J. Trail, *Lettered Attica. A Day of Attic Epigraphy* (2003) 85. Goette, Weber, ό.π. 37.

29. Για τον δήμο Μαραθώνος και τα αρχαιολογικά του κατάλοιπα βλ. Travlos, *Attika* 216-257 και χάρτη σελ. 223. Πετράκος ό.π. (σημ. 28) και χάρτη σελ. 4-5.

30. Πετράκος ό.π. (σημ. 28) 86-91. Για τις συνθήκες ανακάλυψης του σπηλαίου βλ. Β. Χ. Πετράκος, *Ο Μέντωρ* 25, 1993, 67-70.

31. Πετράκος ό.π. (σημ. 28) 90. Πρβλ. τον ίδιο τρόπο αναφοράς σε αναθηματικές επιγραφές και από άλλα σπήλαια με τις ίδιες λατρείες. Π.χ. ΕΑΜ αρ. 1329 και 1448, Καλτσάς ό.π. (σημ. 26) 135 αρ. 260 και 219 αρ. 456.

32. Ηρόδ. 6, 105.

33. Τις πληροφορίες για τα ευρήματα στο σπήλαιο του Πανός οφείλω στην Ξ. Αραπογιάννη, που έχει παρουσιάσει το υλικό στην αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της. Για άλλα αττικά αγγεία από το σπήλαιο βλ. Ι. Παπαδημητρίου, *Εργον* 1958, 15-22. Πετράκος ό.π. (σημ. 28) εικ. 36. CVA πίν. 38 αρ. 3, 4. 39 αρ. 1-2, 3-4. Με προέλευση το σπήλαιο του Πανός έχει δηλωθεί στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου και δημοσιεύθηκε στο CVA πίν. 30 αρ. 3 ένα άλλο όστρακο γραπτού αγγείου, που χρονολογείται στο τέλος του 7^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αι. Επειδή όμως δεν προέρχεται από την ανασκαφή Παπαδημητρίου αλλά μάλλον από παράδοση, έχουμε δικαίωμα να δυσπιστούμε ως προς την προέλευση, που, αν ίσχυε, θα μπορούσε να ανατρέψει τις απόψεις μας για τη χρονολογία εισαγωγής εκεί της λατρείας του Πανός.

του δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί. Θα μπορούσε να το είχε υπεξαιρέσει από το ιερό ή να το είχε πάρει από αποθήκη εντός του περιβόλου του τεμένους, όπου πετούσαν πλεονάζον υλικό, το οποίο, εφόσον ανήκε στο θεό, δεν επιτρεπόταν να απομακρυνθεί³⁴. Ο τρίτος ιδιοκτήτης του, αφού απέξεσε και τη δεύτερη επιγραφή, το τοποθέτησε ως κτέρισμα σε τάφο κάποιου προσφιλούς του προσώπου.

Το γεγονός όμως ότι οι αναθηματικές επιγραφές βρίσκονται σε παράλληλες θέσεις στο πάνω και κάτω μέρος του αγγείου και, επίσης, είναι σβησμένες με τον ίδιο τρόπο και με το ίδιο εργαλείο μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι συνυπήρχαν και οι δύο μαζί πριν την αλλαγή της χρήσης του. Άρα πιθανότερο είναι να πρόκειται για ταυτόχρονο κοινό ανάθημα δύο ανδρών με διαφορά ηλικίας, π.χ. πατέρα και γιου, το οποίο μετά κατέληξε στα χέρια άλλου προσώπου, που το έβαλε στον τάφο.

Στην πιο απλή περίπτωση, η ιστορία του αγγείου θα μπορούσε να έχει περιοριστεί στο πλαίσιο μιας και μόνον οικογενείας: Θα μπορούσε δηλ. να είχε αγοραστεί ως κοινό ανάθημα δύο αρρένων μελών της, οι οποίοι και έγγραφαν επάνω τα ονόματά τους. Πριν προλάβουν όμως να το αναθέσουν, κάποιος από την οικογένεια πέθανε και αποφάσισαν αφού αποξέσουν τις επιγραφές, να το τοποθετήσουν στον τάφο του. Δεν αποκλείεται επίσης να πρόκειται για αφιέρωμά τους σε κάποιο οικιακό ιερό, που βρισκόταν στο σπίτι ή στο κτήμα της οικογένειας, η δε απόξεση των επιγραφών να συνδέεται με θάνατο του ενός εκ των δύο αναθετών.

Ο,τιδήποτε απ' αυτά και να είχε συμβεί, δεν παύει να είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι αυτοί που έβαλαν το συγκεκριμένο αγγείο στον τάφο, προτίμησαν να αλλάξουν την αρχική, αναθηματική χρήση του, αντί να αγοράσουν ένα άλλο, που στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. δεν θα κόστιζε πάνω από 2 οβολούς, δηλ. περίπου το 1/3 του εργατικού ημερομισθίου³⁵. Είναι κι αυτό χαρακτηριστικό μιας εποχής, τόσο διαφορετικής από τη δική μας!

34. Για περιπτώσεις κλοπής αναθημάτων βλ. F. van Straten, *Votives and Votaries in Greek Sanctuaries*, στο A. Schachter (Επιμ.), *Le sanctuaire grec* (1990) 272-273. Για αγγεία από ανασκαφές αποθετών, βλ. Scheibler 54. Επίσης μερικές φορές και μόνο σε περιπτώσεις μεταλλικών αναθημάτων, το ιερατείο έδινε την άδεια να γίνει αναδιάθεση ενός μέρους του πλεονάζοντος υλικού, με προοπτική όμως να αγοραστεί ή να κατασκευαστεί κάτι άλλο αναγκαίο για τη λατρεία ή για το θεό. Βλ. π.χ. van Straten ό.π. 273-274. T. Linders, *The melting down of discarded metal offerings in Greek Sanctuaries* στο *Anathema* ό.π. (σημ. 12) 281-285.

35. Για τις τιμές των αγγείων στην Αρχαιότητα βλ. Scheibler 178-185.

SUMMARY

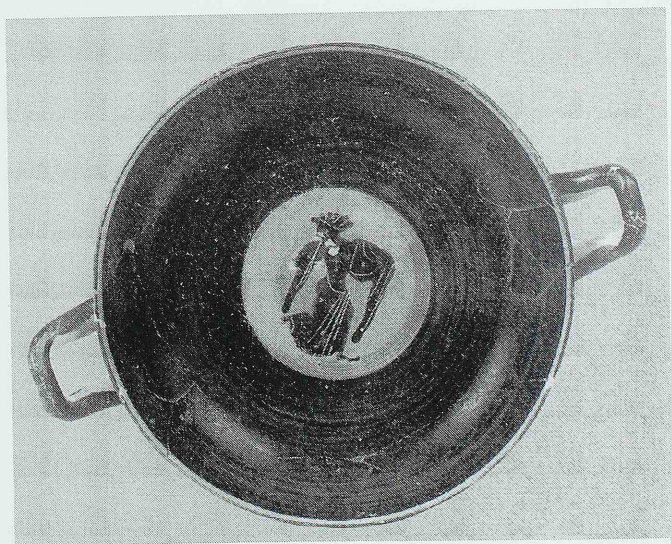
A late black-figure kylix with two erased inscriptions

A late black-figured kylix from a tomb near Marathon (*CVA Marathon Museum* 43-44, fig. 23-25, pl. 21-22) has two dedicatory graffiti $\Theta\epsilon\omicron\iota\varsigma$ 'to the gods', scratched by two different persons (a Chrysonides and a Kylon) of about the same time, and then erased. In this article the author comes up with an explanation for the scarce case of a probably double or even triple use of a simple terracotta vase, twice (?) as a dedication in a sanctuary and later as a funeral gift in a tomb.

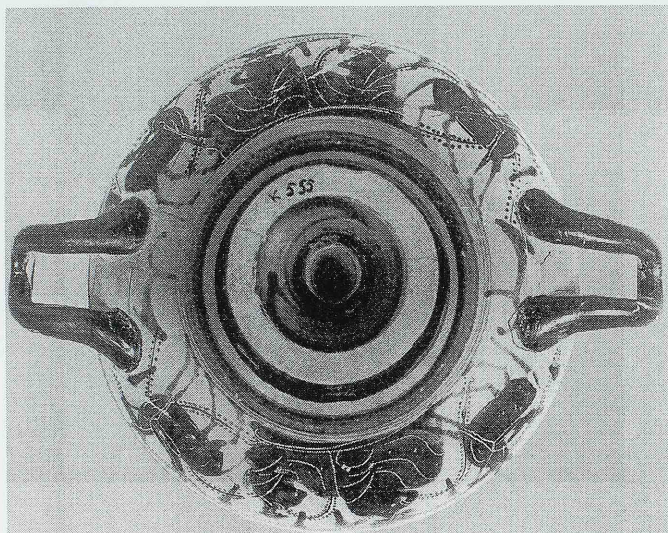
The plural $\Theta\epsilon\omicron\iota\varsigma$, where the dedication was addressed, indicates a sanctuary of more than one god in the vicinity of Marathon, probably Delion. The methodical erasing of the two inscriptions must have been carried out before the placing in the tomb, in order to wipe out the previous uses of the vase as a dedication.

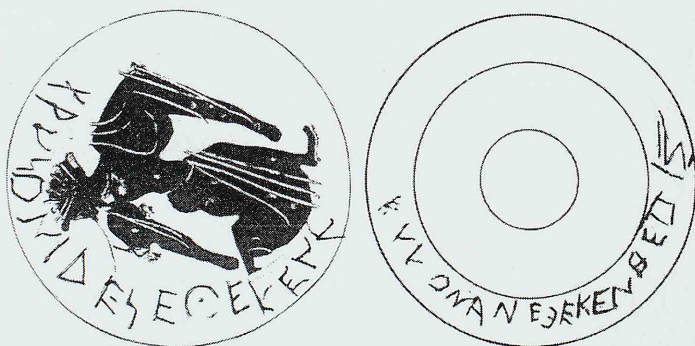
Εικ. 1. Η κύλικα του Μαραθώνος. Εξωτερική όψη.

Εικ. 2. Η κύλικα του Μαραθώνος. Εσωτερική όψη.

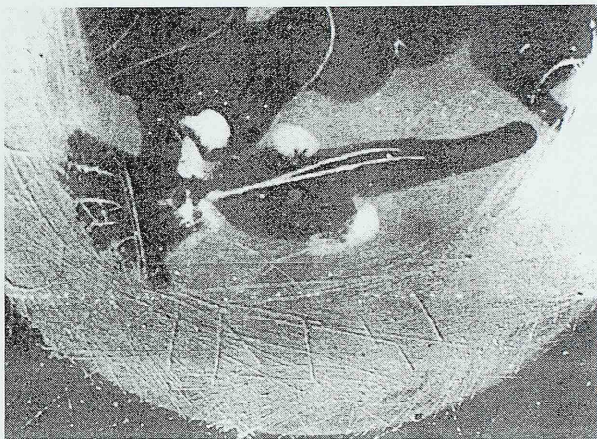

Εικ. 3. Η κύλικα του Μαραθώνος. Κάτω όψη.

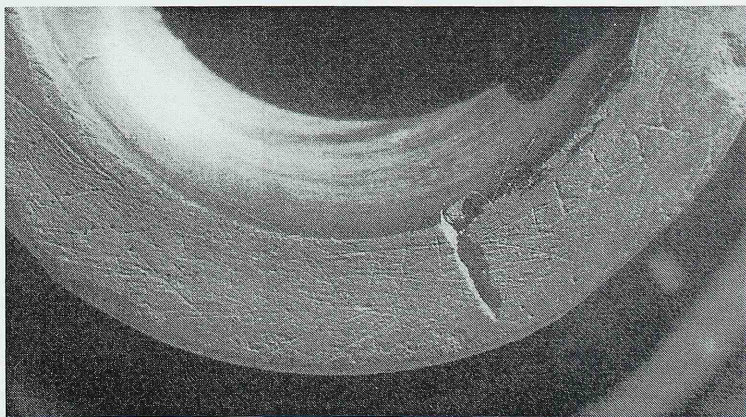

Εικ. 4. Σχέδιο της επιγραφής στο μέταλλο του αγγείου.

Εικ. 5. Σχέδιο της επιγραφής στο πόδι του αγγείου.

Εικ. 6. Λεπτομέρεια της επιγραφής στο μέταλλο του αγγείου.

Εικ. 7. Λεπτομέρεια της επιγραφής στο πόδι του αγγείου.